

Весною прийшло на нас інше нещастя: через брак вітамінів люди почали хворіти на цингу. Спочатку кривавилися ясна, пізніше почали випадати зуби і загнівали м'язи, переважно в раменних суглобах. На щастя, першої весни більшість нас переносила цю хворобу лише в початковій стадії. Наступної зими намочували теплою водою у бочках ялинові голки і при вході до їдальні, кожен міг випити кухлик цієї прикрої рідини. Тому, що багато не хотіло пити, цей напій додавали до баланди і вона діставала від того неможливий смак. Але ми мусіли їсти і таку страву. Від неї пезне і свиня відвернулася б. Ми не мали права дошукуватися якогось смаку, бо й так були завжди напівголодні.

Від браку товщів багато захворіло на "курячу сліпоту": після смеркання вони нічого не бачили, їх треба було вести за руки, як сліпців.

В квітні місяці 1940 р., коли вже скінчилися лісорубні роботи, мене з групою інших знову перегнали на Палкіно. Там довелося працювати на сплавних роботах, по берегах і в затоні, де виловлювали ліс до тартака; пізніше—на шпалорізці і вантажennі вагонів лісоматеріалами. Робота все була тяжка і харч злидений, проте барак тут були тепліші й просторніші, але головне—електричне освітлення. На Юркіно й Танылі ми присвічували лише сухими щепками, що їх заготовляв черговий бараку. Лише в їдальні блимав напівсліпий лихтар.

Користувалося Палкіно ще й іншою перевагою, порівняно з іншими лагпунктами Івдельлаг'у: тим в'язням, що систематично виконували норми виробітку, дозволялося один раз на місяць написати листа до дому. Ясна річ, можна було писати тільки оптимістичні листи, бо їх пильно контролювали. Я пнувся зі всіх сил, щоб дістати таку можливість.

Не можу описати словами того хвилювання яке я пережив, одержавши з дому відповідь на мого першого листа. Я сховав листа біля грудей і шукав у таборі куточка, де міг би перечитати листа на самоті. Це було не легко і я з пів години бігав з листом по табору. Мої руки тремтіли і сльози, що нестримно котилися з очей, падали на безкінечно дорогі рядки, писані маминою рукою, у Рідному Краю. Я витирав сльози долонею, а вони все котилися знову...

Того листа я зберігав як найдорожчу реліквію і перечитував сотні разів. Коли тягар неволі й знущань особливо

здавлював серце, я знову забирався до безлюдного кутка і кілька разів перечитував ті неоціненні слова Вони були переповнені найсвятішою материнською любов'ю і теплом. Мені ствало лекше на серці і якась далека, далека іскорка життя запломеніла в моїй душі.

Мама писала наприкінці, що клопочеться про мое звільнення і все молиться за мене святому Миколаю. Але в її словах про клопотання відчувалася безнадія, вона тільки не хотіла виявити її переді мною. Писала, що живеться їй добре і щоб я не журився про неї, але я не тішився цим, бо й я писав, що працюю за фахом, живу в доброму приміщенні і не бракує мені нічого.

Там, на волі навчилися люди як треба писати листи на таку адресу. Навчилися тому, що то власне була не воля, а своерідна в'язниця без ґрат, де не можна було висловити те, що в будьякій мірі розходилося з настановами урядової пропаганди.

За весь час перебування на Палкіно, я одержав з дому 4 листи—вони приносили мені моральну наснагу і силу перереживати страшні умови каторжанського життя, вони були тим “євшан-зіллям”, що розривало морок непроглядної безнадії.

Восени 1940 р. до сибірських концентраційних таборів прибули звідусіль поповнення, або, як казали в'язні, —“по-кликанці нового, сталінського призову.” Складалося поповнення з робітників Уральських заводів, засуджених на рік каторги за спізнення на 20 хв. на працю, або за самовільний перехід на інше місце праці. Були в тому поповненні і червоноармійці, що воювали на фінляндському фронті. Робітникам і червоноармійцям не так страшна була праця, бо й на волі їм легко не доводилося, але ж там мали вони хоч теплу хату і не знущалися над ними так, як тут. Та й харчувалися вони звичайно трохи ліпше.

Серед старших були і кадрові робітники, що в час революції, зі зброєю в руках, здобували советську владу. Тепер вона віддячилася їм. Робітники потихеньку, на чім світ, кляли сталінську конституцію, що так гарно розписувала право на вільну працю і відпочинок, а в житті допровадила до того, що самі будівничі советської влади,—люди, які десятки років працювали на фабриках, тепер, за спізнення на 20 хв., діставали каторжний присуд.

Найбільше журилися вони долею родин, що залишилися на призволяще, у ворожому оточенні. Бо вони були тепер родинами “врагов соціалістического строительства”.

Не менш повчальну історію мали і червоноармійці. В люті морози вони воювали на фінляндському фронті, “захищаючи”, за наказом Сталіна 200 мільйоновий СРСР від “загрози” “імперіялістической Фінляндії”. Не навчені до війни в глибоких снігах лісового терену, на такому лютому морозі, часто не маючи доброго одягу і бодай звичайних харчів, десятки тисяч червоноармійців обморожували собі руки, ноги, носи. Не менше їх гинуло і під вогнем фінів, що так спритно маневрували на лижах і місцями стримували, у сто кратно переважаючи, силу советських дивізій.

—Тоді писали в газетах—оповідав мені червоноармійць Бондаренко Семен—що на фінляндському фронті воюють війська “Лінінградского военного округа”, а ті війська були тільки невеликою частиною тої сили, яку стягали на фронт з усього СРСР.

—Скільки полягло біля “Лінії Маннергейма” наших українських полків і не злічити! Я мав вражіння, що їх навмисне кидали там, де був найбільший вогонь. А ззаду йшли так звані “заградительные атради”, які вистрілювали з куле-

тів тих, що не могли витримати суцільного вогню і повертали назад

—В одному бою, нашу групу несподівано оточили фіни на лижвах і ми потрапили до полону. Хоч і не солодко там було, але ми відчували, що фіни — наші вороги — ставилися до нас більш людяно аніж наші політкомісари.

Коли скінчилася війна, ми раділи, що тепер повернуть нас з полону до рідного краю і ми дістанемо відпустку на побачення з родинами. Замість того, нас забрали з таборів під охороною військ НКВД, що сиділи під час війни в заплілі, і повезли на Петрозаводськ. Там усіх нас, близько 100 тисяч, перепускали через військові суди. Суд тривав кілька хвилин—питали лише—де, коли і за яких обставин потрапив до полону.

На 100 чол. не більше 5-ти було звільнено. Решту виводили ночами в ліс—під кулі „атечественних” кулеметів, або засуджували на 8- 10- 15 років каторги. Так нам віддячили за те, що ми самовіддано, щохвилини ризикуючи життям, захищали “соціалістическое атечество”,— бодай воно завалилося!

Так приблизно “атечество” віддячило і тим червоноармійцям, що пізніше, вже після другої війни, з радістю поверталися на “родіну” з гітлерівських таборів смерті.

Недовго пожив Бондаренко Семен на білому світі. За те що не стерпів образи і налаяв охоронника, дали йому 5 діб карцеру, без верхнього одягу. На 4-ий день його принесли звідти до таборової “лікарні”, з крупозним запаленням легенів. Там він, бідолашний, за два дні й згорів...

А десь там, за тисячі кілометрів, на Україні, залишилася дружина і двоє маленьких діточок. Їм ніхто не допоможе, бо їхній батько, що невільно опинився в полоні, дістав за це тавро “ізмєнніка родіни”.

На початку зими 1940 року до нашого лагпункту прибула перша група людей із “звільнених земель” західної України і Польщі. Були це люди різних суспільних прошарків, в більшості селяни й невеликі урядовці, що їх, як звичайно, обвинувачували в українському, чи польському націоналізмі, а загально звали “ворогами народу”. Це тавро було універсальним; його легко було накласти на будь кого з тих, що не мали ніякої провини. Кадри до Сибіру добирали за тим же рецептом і в СРСР. Тільки не всі нові встигли перейти, так як ми, „попередню підготовку” у в’язниці і тому часом здавалися нам дуже наївними.

Більшість їх потрапила просто з дому до Сибіру, тільки по дорозі прилучили до їхнього ешелону кілька вагонів напакованих земляками, що вже встигли спробувати дубців у київській в’язниці.

Пан Я. Б. — один з поляків цієї групи — розповів нам історію свого арешту. Незабаром після приходу советської цивільної влади (просто кажучи—НКВД), в їхньому повітовому містечку скликано було загальний міський мітинг. На ньому проголосили, що сталінська конституція застерігає кожному громадянину СРСР і звільнених земель всі права особистої свободи, недоторканости і так далі. А тому, хто не хоче лишатися за нових умов на “звільнених землях”, надається право вільного виїзду за кордон... Завтра, о 9-ій годині на залізниці буде ешелон для тих, що мають бажання виїхати до Німеччини... Хатні речі можна брати з собою в необмеженій кількості, виключаючи меблі. Їх пізніше можуть надіслати вам ваші родичі, чи знайомі. На пакунках кожен мусить виразно написати своє ім’я, щоб потім легше було знаходити їх. З собою треба взяти також всі документи і папери, які можуть вам придатися на новому місці мешкання. Ешелон відіжджає о 2-ій годині пополуночі. За браком вільних пасажирських вагонів, доведеться їхати товаровими, але дорога недалека.

Коли хтось із присутніх висловив побажання, щоб ешелон відряджали на 2—3 дні пізніше і тим дали можливість краще зібратися в дорогу, промовець заявив, що це неможливе, бо тими ж вагонами треба, як найскоріше завозити різні товари до Польщі з СРСР. І що взагалі більше ешелонів для емігрантів до Німеччини не буде. Не було б і цього, але, мовляв, маємо відомості, що деякі люди мають бажан-

1

ня виїхати. Ми хочемо дати їм таку можливість, бо советська влада не хоче приневолювати будь кого жити тут, коли він хоче виїхати за кордон.

Другого дня, о 9-й годині, на залізниці справді стояв ешелон. На всіх вагонах крейдою було позначено маршрут до Німеччини. Спереду було кілька вагонів на більші речі.

Люди приходили пішки і підїжджали фірманками. Деякі, більш сторожкі, що підозріло поставилися до цієї пропозиції, переконалися, що їх сумніви безпідставні: ніякої варті не було й близько, люди спокійнісенько здавали вантаж до вагонів, діставали квиток на пакунки і сідали на лавках і стільцях у вагонах для людей.

На пероні порядкували лише два урядовці в цивільному. Вони чемно, з приємною усмішкою, відповідали на питання емігрантів. Побачивши таку ідилію, побігли за валікками і ті, що насторожувалися. І мабуть не один з тих, що вже сиділи у вагонах, подумав: а може і недоцільно відїжджати за кордон?

До ешелону довелося причепити ще 3 вагони, бо бракувало місця. Із запізненням на годину, він рушив у дорогу. Услід йому майоріли з перону білі хустинки і виривалися останні слова привіту рідних і знайомих. Двоє в цивільному поїхали супроводжувати ешелон до кордону.

Ешелон, не зупиняючись, проминув дві ближчі станції і несподівано зупинився на перегоні, серед поля. Як з під землі, навколо нього виросла озброєна варта НКВД, що оточувала весь ешелон. Біля дверей кожного вагону став вартовий, що наказав усім спокійно залишатися на місцях "до перевірки документів"...

Мовчазна, напружена тривога опанувала всіма. З деяких вагонів виривався розпачливий плач жінок і дітей, та він губився в безлюдному полі...

Тепер двоє в цивільному виступили в своїй справжній ролі. З двома групами озброєних, вони підійшли до кінцевих вагонів і наказали всім, з жінками й дітьми, вийти з документами. Кожного з пасажирів обшукали, відібравши всі папери і цінні речі. Коли хто пробував протестувати, йому відповідали прикладом у плечі і брутальною лайкою. Весь ручний багаж вартові виносили з вагонів.

Після цієї "перевірки документів", людей знову завертали до вагону, наказавши, під загрозою смерті, додержувати тиші. Двері замикали і закрючували дротом, що його варта "випадково" мала в своєму розпорядженні. Вікна були передбачливо забиті залізними скобами. І так—з вагону до вагону, через увесь ешелон. Ручний багаж, у якому були найцінніші пожитки пасажирів, занесли до передніх вагонів.

1

Вся акція була скінчена за годину. Так припускали пасажирів, бо жаден з них уже не мав годинника. Ешелон рушив далі і, після короткої зупинки на вершій вузловій станції, змінив напрям: він покотився до "найдемократичнішої країни світу", вже в супроводі надійної охорони.

Уже десь далеко, на "обітованій землі", відчиняли двері, щоб передати баланду, хліб і воду.

Пізніше, люди з ешелону опинилися у Київській, Лук'янівській в'язниці. Ще на тій же, глухій Лук'янівській станції, чоловіків запакували в "чорні ворони", може і на завжди розлучаючи з жінками і дітьми.

У в'язниці вони перейшли відповідну "підготовку" і тепер кілька з них потрапило до нас на Палкіно. Людей з цього ешелону обвинувачували переважно в шпигунстві на користь Німеччини, лише на тій підставі, що вони хотіли туди виїхати. Майже всі вони були змушені підписати легенди про шпигунство і дістали 10-річний присуд. Частина їх зникла у в'язниці безслідно—мабуть дістали кулю в потилицю, у гаражі на Катеринівській, чи в іншій таємній катівні.

Що сталося з їхніми дітьми і жінками, вони не знали, бо слідчі не відповідали на таке питання, або цинічно заявляли: "жена твоя работает в б....." (тоб-то в публічному домі). Очевидно дітей забрали до дитячих будинків, щоб виховати їх на свій лад, як це робили звичайно в таких випадках, а матерів завезли в степи Казакстану, на тяжку працю, де поневірялися сотні тисяч жінок з різних кінців великої в'язниці народів.

Нові в'язні, що жили весь час в нормальних людських умовах, виявляли страшну безпорадність в тих обставинах, у яких ми вже побули довший час, та до того ще й мали відповідний гарт на волі.

Майже всі ми поставилися до новаків по братерському і по можливості старалися допомогти їм у роботі і в побуті ділом, чи порадою. Бо і ми і вони були нещасними людьми. Це розтопило той холодок погорди, який у перші дні виявляли до нас деякі польські офіцери.

Українські селяни з Галичини, що складали близько половини нового етапу, "акліматизувалися" на каторжній праці значно легше, але як люди більш щирої вдачі, ніяк не могли примиритися з тою безмірною брехнею і шахрайством, які принесли їм більшовики. Вони не могли раніше навіть уявити, що влада так безсоромно бреше людям у вічі, не задумуючись називати брехню правдою.

—Хоч і як нам зле було часом жити під поляками, але такого наглого ошуканства ми ще не бачили. Говорив мені М. К. з Тернопільщини. Він оповідав нам багато прикла-

дів того ошуканства, бо ще не навчився мовчати там, де стіни завжди мають вуха. Ми попереджали його й інших про небезпеку від таких розмов, але це упередження не так легко прищиплювалося.

Розповідав цей селянин, між іншим, і про такий факт: у правника С., у Тернополі, skonфіскували його власний будинок, в зв'язку з тим, що він стояв недалеко від новоорганізованого управління НКВД. Правник звернувся з протестом у цій справі до керівника Тернопільської округи: —адже у сталінській конституції написано, що кожний громадянин СРСР має право на недоторканість його житла!? На це найвищий репрезентант округової влади відповів: але ж там не зазначено, що те житло може бути перенесене за 5000 кілометрів на схід! ”

Більше нічого той правник не питав. Того ж дня він спакував дві валізи і виїхав у невідомому напрямі. Інші власники skonфіскованих будинків, що не виявили такої передбачливості, справді поїхали на схід, власне тому, що сталінська конституція написана для міжнародної комуністичної пропаганди, а не для внутрішнього вжитку

А хіба ж написано там про те, що у мільйонів трудових селян—кращих господарів, яких охрещено було “куркулями”, можна відібрати, створене тільки їхніми власними руками, господарство, а їх самих, серед зими, з маленькими дітками, викинути роздягнених на сніг і повезти на смерть до сибіру?!

Вже пізніше, коли наприкінці 1943 року я виїхав з Наддніпрянської України, спочатку до Волині, пізніше—до Галичини, я сам переконався як нищівно діяв там “закон” сталінської конституції. Власне для нас — людей, що тікали туди зі сходу, від більшовиків, це не було несподіванкою, бо ще гірше ми пережили напротязі всього панування більшовицької орди на сході. Справді можна подивляти виключну живучість Української нації, на яку було скеровано, весь час, вогонь терору з Москви. А все ж вона живе і бореться, бореться мовчазно-потайки і зі зброєю в руках.

Там же в Тернополі, про який я щойно згадував, я пізніше познайомився з доктором Олійником. На потилиці й скроні він мав зарубцьовані сліди від кулі, що кидалися відразу у вічі. Я запитав його звідки він має ті знаки.

—Це пам'ятка від більшовиків на прощання. Відходячи в 1941 році з Тернополя, вони забрали, ніби на працю до шансів, близько 200 правників, учителів, службовців, тощо. Під охороною нас повели дорогою на схід. Надвечір, того ж дня, нам наказали звернути з дороги в поле... Пізніше загнали в ярок і вистріляли з ручних кулеметів і автоматів.

Я впав на купу тіл... Не знаю скільки пролежав так...

Пізніше мені здалося, що сонце вогнем припікає голову. Я, не розплющуючи очей, механічно простягнув руку, нащупав якийсь капелюх і накрив ним голову. Від цього руху я знепритомнів знову.

Очутився вже десь у незнайомому місці, на сіні в стайні. Якийсь чоловік обмотував мою голову білим, — жінка допомагала йому. Я знову знепритомнів. І так було кілька днів.

Пізніше я довідався, що селяни знайшли постріляних у ярку і їм почулося, що я застогнав. Усі інші були мертві...

Спочатку переховували мене в стайні, бо ще не всі більшовики повтікали; пізніше я потрапив до лікарні. Лікар говорив, що я мав виключне щастя, бо куля пройшла лише на кілька міліметрів від смертельного місця. А тепер, як бачите, маю ось таку пам'ятку від "товаришів".

Така розправа була не тільки в Тернополі. Майже по всіх, більших і менших, містах України більшовики ліквідували сотнями й тисячами ні в чому неповинних людей, які здавалися комуністам підозрілими, чи може лише висловили якесь критичне зауваження про дії влади. У львівських в'язницях, у перший день приходу німців, люди знайшли біля 9000 постріляних у в'язницях. Частина їх була до невпізнання спотворена мордуванням. Багато тисяч в'язнів з Київських в'язниць, залишилися постріляні у Дарницьких лісах, у ярах Мишоловки, в льохах обласного і центрального управління НКВД та біля Боярського радгоспу.

В середмісті Харкова, спалили кілька тисяч в'язнів, у в'язниці НКВД, живими. Тих матерів і жінок, що почули розпачливі зойки нещасних і кинулися рятувати їх, безжально розстрілювали з кулеметів НКВД'исти, аж доки погоріли всі до останнього. Те саме було зроблене і з в'язнями Кременчуцької та інших в'язниць. У Нікополі 1800 застрілених укинули до великих збірників з нафтою і там хотіли підпалити, щоб сховати кінці чорного діла. А скільки тих трупів позалишалось в льохах НКВД, та скрізь понад дорогами, в ярах, — і не злічити!...

Може й мали більше щастя ті, що опинилися разом з нами у Сибіру, бо ще десь там, у глибині душі, не згасла надія на волю. І хоч як тяжко було зносити ті страшні умовини, люди хапалися за життя, вірніше, — за біологічне існування, як потопуючий за соломинку.

Випадків самогубства майже не було; лише двоє урвали собі життя, кинувшись під колеса навантаженого лісом, потягу і один повісився на нарах, залишившись на денне чергування в бараці. Перед тим він повиносив бруд з бараку і змив підлогу. Від самогубства людей рятувало певне те, що вони весь час перебували у великому гурті товаришів по нещастю.

Значно більше було випадків навмисного обморожування. Вибиваючись з останніх сил на праці, люди поливали собі руки водою і потім тримали їх непорушно на 40—50 ступеневому морозі. Тільки у випадку гострого обморожування лікар на деякий час звільняв від праці, а харчовий раціон лишався при тому, як для робітника, що виконує 100% праці. Але такий спосіб рятунку від кінцевого виснаження і зовсім голодного приділу, був небезпечний: насамперед тому, що обморожування могло зайти так далеко, що руки взагалі втрачали здібність до праці, а подруге—тому, що за навмисне обморожування (як що довідувалися про нього), в'язневі давали 5 діб карцера, в одній білизні. В більшості випадків, на цьому і кінчалось життя нещасного, на пострах іншим. Раби мусіли працювати для добробуту Москви і фінансування шпигунства та заколотів за кордоном,— аж до останнього зітхання.

Коли хтось умирав у таборі, в'язні, з гіркою іронією, називали мерця людиною, що не виправдала довір'я советської влади—померла, не скінчивши, подарованого їй, терміну ув'язнення.

Участи в похоронах, звичайно, ніхто з нас не брав, навіть у тому випадку, коли помер хто з найближчої рідні. Та не було і похоронів: померлого, за руки й ноги, виносили до рублені комірчини, а потім вивозили десь до ями в лісі. Коли вмирав хтось на роботі, його несли товариші з собою, на зв'язаних гілляках, повертаючися з роботи до табору. Нова людина, що десь хоч дрібочку доброго має в душі, вжахнулася б від тої страшної поцесії сірого натовпу понурених паріїв.

Було в нашому таборі також кількадесят жінок, засуджених на 5—8—10 років. Це були переважно дружини, або діти “ворогів народу” тоб-то таких, як і ми. Кілька їх працювало на кухні, решта—при сортуванні й укладанні дощок та іншої деревини у штабелі, на тартаку. Треба зауважити, що каторжанську працю вони переносили не менш витривало, ніж чоловіки. Працювали вони в окремих бригадах, різно від чоловіків, а жили в окремому бараці, на спільній зоні. Тільки барак їхній був відгороджений від наших колючим дротом. Варти не було, але кожної хвилини вдень і вночі, міг зайти туди черговий “штурпак”. В'язень, спійманий у жіночому бараці, чи на побаченні з жінкою, відбував тяжке покарання в карцері.

Але все ж були випадки, що жінки вагітніли. Вагітну жінку звільняли від тяжкої роботи лише по скінченні 8-ми місяців вагітності. Її відтранспортовували до ст. Сама, де був табір для вагітних. Там вони працювали на якійсь легшій роботі, аж до уродин.

Матір залишали з дитиною лише два місяці. Після цього її безапеляційно відряджали на звичайну роботу до одного з лагпунктів. Дітей забирали до дитячих будинків і там вирощували з них майбутніх яничарів нового типу, на зразок Павлика Морозова, що вже в 10 років продав рідного батька до НКВД і тим заслужив назву зразкової дитини в СРСР.

Нещасна мати, що народила в таборі, навіки втрачала слід за дитиною. Не вплинуло на зміну цього порядку і те, що бували випадки самогубства при розлуці. Каторжанин не був людиною,- він мав часто підстави позаздрити тварині.

В останньому листі з дому, що я його дістав у грудні 1940 р. (лист ішов більше місяця), мама писала, що їй серце розривається за моєю гіркою долею і що вона збирається до Москви клопотатися за мене. Я зрозумів, що всі її попередні клопотання не мали успіху і не сумнівався, що так справа закінчиться і в Москві.

Пізніше, мама розповіла мені історію цієї подорожі. Позичивши у добрих людей гроші на дорогу, вона виїхала до Москви наприкінці листопаду. Ночувала там, сидячи на вокзалі, бо знайомих не було, а найняти приміщення не мала за що, — лише б вистачило на харчі! О 3-ій год. за північ, усіх “мешканців” вокзалу виганяли з почекальні на час прибирання і вони ховалися від лютого морозу в переходах вокзалу, чи на ближчій станції метро.

Цілі дні, відживляючись лише хлібом та зупою з їдальні, вона—бідна, 70-ти річна, сухорлява мама, розпитуючи людей, ходила від установи до установи шукати справедливості. Доводилося днями просиджувати в черзі, щоб потрапити до якогось советського патриція. І скрізь було те саме: вислухавши похапцем, відповідали: — ваш син асуждён правильно, — або в ліпшому випадкові, обіцяли переглянути справу, лише щоб здихатися відвідувача. Так продовжувалося 3 тижні.

Вже доходили до кінця позичені гроші, вже не вистачало сили мерзнути й голодувати. І мама з відчаю, (бо чула, що туди не можна ходити), попрямувала через “Червону площу”, до воріт Кремля.

Ця площа буває виповнена людьми тільки під час святкових парадів 1-го травня і 7-го жовтня, чи ще в час яких інших святкових парадів. Звичайно вона — порожня, особливо там, — по-під стінами Кремля—резиденції всемогутчих Сталіна й політбюро. Посеред площі—мавзолей, — до нього можна підходити лише тим, що хочать пройти, не зупиняючись, повз мумію фараона революції — Леніна. А вже далі, — поміж мавзолеєм і кремлівським муром, напевне суцільна мережа незримої сигналізації і — жадної людини. До воріт лише зрідка підїжджають машини з урядовими перепустками, і то за викликом Кремля! Кремль недоступний для сторонніх, бо в ньому власне, фабрикуються таємні, злодійські пляни для внутрішнього вжитку і 5-ої колони за кордоном. Кремль не зносить свідків, бо перед

світом він завжди показується в ультра-демократичній мажорі,— він прагне перемоги світової “революції”, на московський, або чехо-словацький лад.

Коли мама була ще за кількадесят метрів від Кремля, на зустріч їй вийшов вартовий зовнішньої охорони, з відзнаками старшого лейтенанта. Він, ще здалека, подав рукою знак зупинитися і підійшовши на кілька кроків, запитав: “куди ви бабушка?” Мама відповіла, що вона хоче дістатися до Сталіна. Вартовий сказав, що Сталін нікого не приймає і що їй треба негайно йти звідси, бо тут ходити суворо заборонено і її можуть заарештувати. З сльозами на очах, мама просила його: “пропустіть мене, голубчику... Я маю 30 карбованців, я віддам їх Вам, тільки пропустіть, я Вас прошу, я буду за Вас Бога молитися...”

На цю репліку вартовий посміхнувся, узяв маму рукою під пахву і повів далі від Кремля: “коли б ви, бабусю, давали мені не 30 карб., а 10.000, я не міг би цього зробити, бо до Сталіна нікого не пускають” — обізвався він українською мовою,— перейшовши далі знову на московську: “а по какому делу Ви хателі гаваріть со Сталіном?” Мама оповіла йому, що мене — її єдиного сина несправедливо засудили на 10 років до Сибіру, що вона зовсім одна залишилася на світі і нікому буде навіть поховати її,— допоможіть мені, синочку, врятувати дитину, Вам Бог пошле за це багато щастя і радість від Ваших дітей.

При згадці про Бога, вартовий знову всміхнувся,— ні в яких богів він звичайно не вірив, якщо потрапив до охорони Кремля, але мабуть там десь, у замуленій глибині душі, забреніла якась нотка гуманності. Може і він десь мав таку стареньку матір, чи може сльози цієї старенької бабусі нагадали його приспаному сумлінню про недоля рідного народу... Він показав рукою великий будинок на протилежній стороні площі і сказав щоб мама чекала його там, біля входу, завтра, о 10-ій годині. “А тепер ідіть швиденько звідси і нікому не розказуйте, що я Вам щось обіцяв, бо цим тільки пошкодите своїй справі.” Він повернувся і швидко попрямував до кремлівських воріт, а мама пішла до свого пристановища.

Другого дня, вона, ще з раннього ранку, була біля того великого будинку, де містилося бюро центрального виконавчого комітету СРСР. Лейтенант прийшов на початку 11-ої, сухо привітався і сказав йти за ним. Виписавши у чергового перепустку, він повів маму на 1-ий поверх і просив її там зачекати. Десь за пів години, він повернувся в супроводі добре зодягненого, молодого чоловіка в цивільному,— певне урядовця: — “вот эта бабушка, я думаю, что

ти можеш ето сделать!?” сказав він, показуючи рукою на маму. Очевидно він уже поінформував його про зміст справи. По цьому, лейтенант дружно потиснув руку урядовцеві, у відповідь на мамину подяку побажав їй успіху і пішов до сходів. Урядовець завів маму до одної з кімнат; там він записав її ім'я, рік народження, місце мешкання, списав також моє ім'я, дату арешту і місце перебування на Сибіру і сказав чекати тут, аж доки він її покличе.

Прийшов він знову аж після 4-ої пополудні і повів маму десь далі, вздовж широкого, світлого коридору. Вони зайшли до великої кімнати, облицьованої полірованим дубом, де за різбленим письмовим столом, на якому стояло 3 телефонні апарати, сидів гарно вдягнений чоловік, середнього віку, що справляв враження високого урядовця. Мама вклонилася йому і в нерішучості зупинилася посеред кімнати, привітавшись. “Здоровствуйте бабушка!” відповів він і при цьому пильно оглянув маму. „Падхадіте ближє сюда і садітеєсь”, показав на крісло біля столу. Мама несміливо сіла і чекала, що він почне її розпитувати, але урядовець, нічого більше не сказавши, вийшов із-за столу і увійшов до іншої кімнати. За 3—5 хв. він відчинив звідти двері і покликав маму зайти.

Переступивши поріг, мама побачила за столом живого президента (голову центрального виконавчого комітету ССРСР). Перед тим вона могла бачити його лише на портретах. Ступивши кілька кроків від порогу, вона упала на коліна і розплакалась. До такого пориву її спонукала остання надія на мій рятунок, що зродилася в серці в ту мить. Та й чого взагалі не може зробити любляча мати для рятунку своєї дитини?!

Президент вийшов із-за столу, узяв маму за руку і підвівши до столу, запросив сідати: “садітесь, бабушка, успокойтесь, расскажіте о своем горе!” Він розпитував маму коли й де я був заарештований, де тепер перебуваю. Він ще раз попросив заспокоїтися і пообіцяв допомогти: “едьте, бабушка, домой і больше не плачьте, — Ви скоро получите хорошее известіє!” Мама аж перехрестилася у відповідь на таке запевнення, чим викликала усмішку президента. “Мій батьку рідний—промовила—я день і ніч молитимуся Богу за Вас!”

Авдієнція скінчилася тим, що президент наказав секретареві видати мамі на дорогу 300 карб. Чи зробив він це з людяности, яка могла бути властивою старому чоловікові, чи може для того, щоб між людьми ішла добра слава,— не знати. У всякому разі, мама, багато разів несправедливо зобіджена більшовиками, завжди й скрізь говорила людям,

що єдиним порядним чоловіком серед них є президент. Вона завжди споминала його в своїй молитві...

За 12 днів після повороту додому, вона дістала урядовий пакет з Москви. Коли вона розривала його,— дрижали руки і зупинялося серце. В тому пакеті було повідомлення про те, що на підставі клопотання президента, ОСО замінює мені термін ув'язнення з 10-ти років на три, урахувавши і час перебування у в'язниці. Моя стражденна мама впала на коліна і залилася сльозами радості перед образом

Про цю подію, що відіграла вирішальну роль в моєму житті, я нічого не знав. Хоч мама й писала, що збирається їхати до Москви, та на успіх тої подорожі я не покладав ніякої надії. Я знав, що незліченні клопотання в'язнів лишалися безуспішними,— вони потрапляли до коша непотрібних паперів. Мабуть і родичів часто висилали кудись до малонаселених місцевостей, щоб вони менше докучали урядовим особам. А потрапити до високого урядовця взагалі майже не було можливості. Треба було мати до того якесь виключне щастя. Зрідка хіба допускали когось, щоб зробити на тому пропагандивний поговор серед людей.

Подію в Москві я вважаю вирішальною для мого життя саме тому, що вже тепер вибивався з сил. Я почував, що не зможу довго дотягати до норми і матиму згодом лише одну дорогу — до ями. А переді мною було аж 7 довгих, безпросвітних років тяжкої праці, в півголодному, тваринному існуванні.

Одного дня, наприкінці січня 1941 року, я повернувся увечері, як звичайно перевтомлений працею, до бараку. Трохи відігрівся гарячою баландою, розвішав мокрі онучі замотав ноги лантушиною і не роздягаючися, виліз на нари.

Десь перед одинадцятою ночі, мене розбудив черговий по барак, шарпаючи за ногу: “викликає начальник лагпункту!” Спросоння я не розібрав у чому справа і черговий мусів повторити, що мені треба негайно йти до начальника. З тривогою в серці я протирав очі, спускаючися з нар. Начальник нашого лагпункту, що звався здається Шішанов, походив з місцевого, сибірського роду. Всі в’язні ненавиділи його, бо не знали випадку, щоб він комусь із нас зробив яке добро. Десь між 10—12-ою вдень він з’являвся, майже щодня, на робочі ділянки і проходячи повз нас, звичайно кидав похмуро: “давай, бистрей работай!” Заклик обов’язково супроводжувався лайкою. Коли помічав якісь дефекти в роботі — погано відрубаний сучок на стовбурі чи трохи вищий пеньок,— підкликав бригадира, і показуючи на огріх, бив мовчки кілька разів по лиці, або записував прізвище до бльокноту і того ж дня, по роботі, відправляв на 2—3 доби до карцеру. В таборі він з’являвся переважно пополудні і просиджував у своєму кабінеті звичайно до півночі, контролюючи зведення виробітку, що їх подавали десятники після праці. Тих що мали якусь провину, він викликав звичайно між 11—12 ночі, коли вже денна зміна спала. Коли хто з в’знів, ще за звичкою з волі, називав його “товариш начальник”, він підступав до нього і бив у лице: “какой я тебе таваріщ? Ти враг народа!”. треба було називати— “гражданін начальник”. Ніхто з нас не бачив, щоб він коли усміхнувся. За ті властивості, в’язні інакше і не звали його поміж себе, як “бурундук”. Такий водився в тайзі злий і хижий звірок, що часом відважувався нападати навіть на чоловіка, кидаючись кусати за найбільш уразливе місце.

Тепер до цього “бурундука”, серед ночі кликали мене. Ідучи до нього, я перебирав у пам’яті всі свої вчинки, щоб догадатися за яку провину маю дістати кару. Щось інше при такому викликові не можна було уявити. Було два випадки за час мого перебування на лагпункті, що він кликав уночі і оголошував про звільнення на волю. Були й інші випадки—частіше,— що незадовго до закінчення

терміну ув'язнення, коли людина рахувала вже дні й години до звільнення, її викликав начальник і давав підписати папірець. У ньому було надруковано, що на підставі постанови "ОСО прі НКВД СССР", термін ув'язнення збільшується на 3 або 5 років. І більше нічого, не було навіть написано за що саме така сталінська милість. Можна собі уявити як така звістка приголомшувала людину, що так жадібно жила надією на волю. Я не припускав ні першої, ні другої можливості по відношенню до себе, бо на волю не сподівався, а до закінчення терміну було ще так далеко. Я лише думав, що дістану якесь покарання

Переступивши поріг кабінету, я вгледів начальника за столом, під світлом, облямованої червоним едвобом, лампи. Він підвів голову, запитав моє прізвище і знову нахилився до паперів. Я мовчки стояв біля дверей, переминаючи в руках шапку. Так продовжувалося кілька хвилин. Це була звичайна, "психологічна" пауза, розрахована на те, щоб наструнчити нерви. Після неї начальник підвів голову, вигідно розвалився в кріслі і промовив: "ну, імеєш щастье!" Допускаючи, що це просто якийсь грубий жарт (а до них він часом удавався), я запитав у чому воно полягає. "На, прочитай!" — простягнув він папірець. Я підступив до столу і прочитав, не зрозумівши в перший момент, що на підставі клопотання голови Ц.В.К. СССР, ОСО замінює мені 10 років ув'язнення на три.

З папірця я перевів очі на начальника, знову подумавши, що це просто жорстокий жарт. На його лиці я не вгледів якихось ознак, що підтверджували б мій здогад. Я знову втупив очі на папірець і вже пильніше роздивився на друкований штамп ОСО угорі і круглу печатку внизу. Так, це не могла бути підробка. До моєї свідомості доходило, що справді прийшло якесь неймовірно велике щастя. Мені аж закрутилася голова. Я згадав про останній лист від мамі. Це вона, моя рідна, старенька мамуся, врятувала мене силою своєї молитви і незміряної любови, здатної на всі жертви. Переді мною, як живий, вплив образ моєї неоціненної матері, ось там, з кутка, вона йде до мене з радісною усмішкою і простягненими руками... Я сти́скаю очі повіками — чи не сниться мені?..

З того неповторного настрою мене вивів грубий голос начальника, що в ту мить здавався мені навіть приємним: "ну давай тепер в барак і работай харашо, чтоб не імеєш штрафов, а то не пустім дамой!" Навіть те слово "давай," що втілося у печінки, звучало привітно в цю мить. Попрошавшись, я швидко вийшов з кімнати і, не чуючи під собою ніг, побіг до бараку. На зустріч мені підвелось кілька за-

Другого дня, на світанку, коли товариші виходили на роботу, я вже чекав біля брами. На вартівні перечитали мій документ, дуже пильно обшукали і випустили за браму самого. Вперше за три роки, я йшов поза дротами сам, тою дерев'яною дорогою, якою довелося мені проходити вже два рази, в супроводі вартових і собак. Мені все здавалося, що ззаду за мною хтось мусить бути і я кілька разів озирався, сподіваючися, що ось зараз звідкись вирине вартовий.

Відійшовши далі за табір, я виламав з гілляки доброго кійка, щоб спокійніше було мандрувати безлюдною тайгою. Тепер мені зовсім не хотілося попастися на зуби якогось хижакові, але до самого Івделя я не зустрів живої істоти. Знову наближався я до великого, похмурого будинка управління Івдельлаг'у і в серці виростала тривога: а що як затримають знову, хіба ж не бувало такого?! Від одного лише припущення про це, серце порушувало свій ритм.

Вартовий біля входу, перечитавши з великою напругою мій папір, показав рукою на невеликий будинок, осторонь від головного. Увійшовши в сіни, я вгледів напис над дверима праворуч: “для освобождаючихся”. В кімнатці, що являла собою невелику дощану загорожу, 4—5 кв. мт., уже було 4 чоловіки: один з них звільнявся, закінчивши 5-ти річний термін ув'язнення за політичним обвинуваченням. Решта—три—“битовики”. Так звали на Сибіру кримінальних злочинців. Вони користувалися у начальства значно більшим довір'ям і прихильністю, ніж ми. Вони самі себе, з годістю, називали “битовиками,” тим підкреслюючи свою перевагу над нами,— людьми, яких вони звичайно звали: “контра”, “петлюра”, або “троцькісти,” дарма, що самі сиділи за вбивства, грабунки, гвалтування.

В деяких таборах вони сиділи спільно з політичними в'язнями, тільки жили в окремих бараках. Охоче крали все, що могли вкрасти і там, де почували фізичну перевагу, гірко дошкуляли нашим людям. Правда, були серед них і дуже порядні люди, які ділилися з нами останнім шматком хліба. І треба зазначити, що в своєму середовищі вони виявляли непохитну солідарність і немилосердно карали тих, що допускалися якоїсь зради своїх товаришів. Таких вони інакше не звали, як “лягавими”, тоб-то — псами.

Цих трьох, що були в кімнаті, я відразу відрізнив від четвертого, що несміливо притулювся в кутку.

“А ето аткуда такой крокоділ?” озвався на мою адресу один з них “А з того самого зоопорку, що й ти!”—відповів я йому в тон. Їм очевидно сподобалася моя відповідь, бо відразу вони дружно заіржали, почастували мене цигаркою і почали розпитувати про “житуху” на нашому лагпункті, це значить — про життя.

Всі стіни загородки, у якій ми перебували, були списані знизу аж до верху найрізноманітнішими написами, віршами й прозою. За змістом написів, часто цинічних, але все злободенних, можна було відразу дізнатися, що писали їх переважно “битовики.” Чого тільки не написано там, у тій правдивій “візитаційній книзі” Івдельлаг’у. Ця книга відповідала його істотному змістові, тільки написана вона була не на папері, а на дошках. Не бракувало тут і штрихових, карикатурних малюнків, під якими підписано було прізвища начальників різних лагпунктів. І ніби на сміх, серед цих написів висіла табличка: “пісать на стенах строго воспрещается!” І там же, на тій табличці, унизу, напис друкованими літерами: “а кров з людей можна смоктати?!”

Ми мали можливість перечитувати ці написи майже дві години, аж доки відчинилося дощане віконце, на якому також хтось добре намалював погруддя уніформованого НКВД’иста, з головою гадюки. Все це робилося очевидно так, що винного неможливо було знайти. А може і самі НКВД’исти, у вільні хвилини, розважалися цими написами, бо навряд чи мали вони, там на Сибіру, справу з якимсь іншим “художнім словом.”

Через віконце почулося: “давай, падхаді!” і ми стали біля нього в чергу, один за одним. Коли дійшла черга до мене і я подав свій папірець, НКВД’ист, перечитавши його, запитав: “куда хочешь ехать?” Я відповів, що до Києва. Він, замість відповіді відхилився від віконця, щоб було видно мене і гукнув кудись у глиб кімнати: “Вася, пасматрі на етово п..., он хочет атсю”а ехать в Киев!” Вася висунув свою пику, глянув на мене і вони обидва нахабно зареготалися. Я відразу зрозумів, що поворот до Києва мені заказано. “Ти лучше аставайся здесь і будешь работать на специальности, как вольнонайомный.” Я почав доводити, що при всьому бажанні, я ніяк не можу залишитися тут, бо маю стару маму, малу дитину, тощо. Зрештою дістав від нього документ про звільнення, з правом мешкати на селі, або в невеликому містечку. В столичних і обласних містах я не мав права жити. На моє прохання, він дав ме-

ні залізничний маршрут до Білої церкви, на захід від Києва. Цей маршрут я вибрав з тим, щоб мати можливість, хоч на 2—3 дні заїхати до Києва — побачити рідних.

Дістав я також папірець до місцевої міліції, куди треба було зголоситися за паспортом. Наприкінці, НКВД'ист попередив мене, що переїжджаючи великі міста: Свердловськ, Москву, Київ, я не маю права заходити до міста, бо матиму 2 роки ув'язнення за НЗП, тоб-то — незаконне проживання. Але це попередження, не зважаючи на реальну загрозу, не могло мене спинити від наміру заїхати до Києва й Москви, де жила сестра мого близького товариша по сибірській неволі. Я обіцяв йому зробити це неодмінно. Підписавши наприкінці зобов'язання не розголошувати таємниць в'язниці й Сибіру, я вийшов.

Одержавши в міліції паспорт, я пообідав у міській їдальні і попрямував на Палкіно. Вже зовсім стемніло, коли я підійшов до вартівні, де мене знову пильно обшукали і вже потім пустили до табору. У бараці обсіли мене зі всіх сторін товариші і я переказував їм мої враження з волі.

Другого дня я збирався в дорогу: одержав 126 карб., які заробив за 15 місяців каторжної праці, дістав на дорогу хлібину, 600гр. оселедців і дві пачки махорки. Знайомий швець, ще раніше, пошив мені щось подібне до чобіт із шматка старої сукнини, а за свої ватяні штани, піджак, сорочку і пачку махорки, я виміняв, у одного з поляків, досить добре пальто. Кашкета мені подарував один з товаришів, і таким чином, я виглядав "майже" по європейському, — у всякому разі не гірше інтелігента ССРСР. Тільки лице було бліде, ніби змучене якоюсь затяжною хворобою. Чуб потроху відростав, бо останні три тижні я ніби після поранення замотав голову, щоб уникнути, обов'язкового для всіх стриження і вийти на волю, хоч трохи несхожим на каторжанина.

Так я й зібрався в далеку, але щасливу дорогу. Попрещався з товаришами, як з рідними братами, і вранці, другого дня, після пильного обшуку на вартівні, вирушив з торбинкою на плечах, по івдельській дорозі.

На зустріч мені, біля комори, виступив комірник: одною рукою він притримував на грудях поли піджака, ніби захищаючися від холоду. Наблизившись до мене, він, вільною рукою, обняв мене і почав цілувати, а другою, в цей час, сунув мені під пальто пакет з кореспонденцією. Я міцно затиснув його під пахвою і пішов своєю дорогою. Все відбулося так, як було домовлено.

Звернувши незабаром на залізничну колію, що йшла

до тартака Палкіно, я попрямував нею до найближчої станції, де проходила бічна залізнична магістраль.

Дійшовши надвечір до глухої таєжної станції, де жило лише кілька залізничних робітників, довідався, що потяг буде лише завтра, десь між 10—12-ою годиною. Діставши дозвіл переночувати на дерев'яній лавці, у невеличкій почекальні на станції, я наламав у лісі сушнику, до червоного розпалив невелику залізну піч, що була там і вже потім уклався спати.

Не зважаючи на те, що вже був березень, мороз досягав 35 ступнів. Серед ночі я пробудився від холоду, хоч і добре був стомлений з дороги. Знову розпалив пічку і вже куняв біля неї до ранку. Але почувався як король!

На станції не було жодної охорони. Можливо лише, що самі залізничники мали зброю для всякого випадку. Ніхто не питав мене про документи і я подумав, що за таких умов в'язневі легко було втекти, коли б тільки він міг дістатися з лагпункту до цієї станції. Пізніше я переконався, що насправді це було не так.

Біля 11-ої, зі сходу підійшов потяг, що складався з кільканадцяти товарових і двох класних вагонів 4-ої класи. Я сів до вагону, де було кільканадцять цивільних і кілька в уніформі таборової охорони. Я неспокійно поглядав у їх бік: чи не візьмуть вони мене знову під свою "опіку?" Але вони оглянувши мене пильно з голови до ніг, спокійно продовжували якусь похабну розмову, що супроводжувалася голосним реготом. Я скромно примостився в кутку біля вікна і чекав, що зараз, хтось із них, підійде перевіряти мої документи. Але ніхто не підходив. За 20хв. потяг рушив і попливли перед очима глухі, засніжені нетри тайги.

Ще кілька разів ми зупинялися біля, таких же глухих, таєжних станцій, що були на віддалі 40—50 км. одна від одної. Виходили і входили нечисленні пасажири, майже всі такі ж як і ті, що у вагоні. Не чути було веселого сміху, як часом буває у потязі. Люди були якісь понурі і сиділи накупившись, або вели безрадісну, уривчасту розмову. На одній зі станцій, до потягу сів ще один такий як і я—Ф. Х., що їхав додому, закінчивши 8-мирічний термін ув'язнення. Страшно вражали погаслі, ніби у мерця, очі і зморщена шкіра на лиці. Здавалося він уже і не міг радіти, що дістався на волю. Ми з ним потихеньку розмовляли і час минав скоріше, бо на самоті здавалось, що потяг іде повільно і що ніколи мабуть не дотягне до кінця цієї проклятої тайги.

Ф. Х. коротко розповів мені історію своєї подорожі.

в ці краї. Після революції в Росії, батькові його, що був армійським підпоручником царської армії, пощастило емігрувати до Америки. Оселився він у місті Чикаго і працював там на великій консервній фабриці. Жилося йому дуже добре, але не кидала журба за Рідним Краєм. З газет, які приходили звідти і з комуністичної преси закордону, він довідався, що в СРСР тепер — “вільне і заможне життя”, як ніде в світі, і повірив. Непереможно потягло його на “родіну.” 1924 року він знову опинився в м. Черкасах, де жили його родичі і влаштувався на працю в цукроварні. Ф. Х. було тоді лише 9 років. Хоч і заробляв батько значно менше, ніж у Чикаго, та все ж тішився, що повернувся до Рідного Краю.

Через 4 місяці після приїзду, батька і матір заарештувало черкаське ГПУ. Ф. Х. залишився на волі тільки тому, що в той час перебував у своєї тітки, в Бобринській. Батька розстрілюють за обвинуваченням у шпигунстві на користь Америки, матір висилають на 10 років до Казакстану, де за нею і слід пропав. Ф. Х. залишився жити у своєї тітки на господарстві.

Зимою 1932 року, рятуючись від голоду, він їде до Києва і знаходить працю на металообробній фабриці. Вечорами він відвідує фахові курси.

Напочатку 1933 року, НКВД, очевидно довідавшись про долю батька, заарештовує Ф. Х. На допитах його починають немилосердно бити, домагаючись, щоб він підписав легенду про особисту, кількарічну шпигунську діяльність на користь Америки. Очевидна річ, він мусів бути шпигуном не пізніше як з 9-ти років. З таким обвинуваченням, він дістає присуд на 8 років каторжної праці в Сибіру. Був у бухті Ногаєво, а пізніше потрапив до Івдельлаг'у. Виснажений до краю, з хворими легенями і наполовину беззубим ротом, у 25 років він справляв вражіння 40-літнього інваліда. Тепер прямував на південний Урал, бо на Україну вертати не дозволили. Ми разом журилися чи зможемо знайти де працю з нашими вовчими паспортами. Наш спільний путь простягався аж до Свердловська.

Над-вечір ми приїхали до якоїсь більшої станції. Це була Сама, що стояла вже на головній сибірській магістралі. Під'їхавши до перону, ми зауважили, що скрізь стоїть озброєна варта НКВД. Знову неспокійно забилося серце, як у затурканого зайця — це мабуть знову заберуть і поженуть кудись. Потяг був оточений навколо. Пасажирів випускали до станційного входу і там пильно перевіряли всі документи. Обшуку пильного на щастя не було, лише тим, що мали великі дерев'яні валізи, наказували їх відчинити,

щоб заглянути що є всередині. Пакунок з листами, я ще на станції розподілив на чотирі частини. Дві сховав поза халявами, а решту під білизною, на боках. Перевіривши мої документи, поінтересувалися що є в торбинці і тоді вже пропустили до станційного будинку.

Там, ще раз пред'явивши документи при касі, я дістав залізничний квиток до Білої Церкви. Зі знижкою, на яку мав право, я сплатив 132 карбованці. Отже добре, що мені товариші назбирали кількадесят карб., у додаток до мого 15-тимісячного заробітку, бо не вистачило б навіть на квиток. Біля півночі я сів на потяг, вже переповнений пасажирами і їхав без пересадки аж до Свердловська. Там, після 6-тигодинної пересадки, я рушив на Москву. Все в дорозі, навіть те, на що звичайний пасажир не звернув би уваги, викликало у мене живий інтерес і емоції, та мені дуже нетерпеливлося на довгих зупинках. А довелося їхати додому аж 14 діб!

Одного похмурого, березневого дня, пополудні, нарешті доїхав до Москви. Тут я мав сповнити обіцянку, що дав своєму товаришеві. Потяг до Києва мав відійти близько півночі. Тепер, удень я не наважувався вибратися до міста, бо побоювався, що може зупинити мене якийсь міліціонер і перевірити документи, а моє лице певне кидалося у вічі серед інших.

Діждавшись смеркання, я здав свою торбу у камеру ручного багажу, пішов до зупинки метро і поїхав на вказану адресу. Я старався не попадатися на очі міліціонерів, а серед людей намагався посилити враження, що я хворий. Ідучи в яскраво освітленому метро, я помічав на собі співчутливі погляди жінок. Але це було лише зрідка, бо ще раніше, буваючи в Москві, я зауважив, що її мешканці — переважно якісь непривітні, шорсткі люди.

Майже нікого не розпитуючи, я знайшов мешкання сестри З. у великому, новозбудованому будинкові. На мій дзвінок, двері відхилила (через ланцюжок) молода, красива пані і запитала, московською мовою, що я потребую. Я запитав чи тут живе т. З. і сказав, що маю до неї справу, вона відчинила двері, запросила мене до передпокою і вичікуючи, запитливо, з відтінком підозріння, дивилася на мене. Коли я сказав, що прибув з табору, де перебуває її брат і погав листа, вона поглянула на конверт і з листом у руці, кинулася мені на шию і почала мене виціловувати. Я розгубився і ніяково переминався з ноги на ногу, бо не сподівався такого прояву радості.

Ще не розриваючи листа, вона потягла мене за руку до кімнати, допомогла мені роздягтися і вже тоді почала читати листа. Сльози, одна за другою, котилися з її очей. Скінчивши читати, вона почала читати його вдруге, вже забувши про мене, а я, тим часом, забавлявся з її двома дітками. Так я стужився вже за своїм сином і так давно я вже не мав змоги побавитися з дитиною, що відчував тепер як непрохані сльози навертаються на очі при цій радісній зустрічі. Вона нагадала мені ті дні, коли я бавився з моїм маленьким синочком на гарячому піску, біля Дніпра.

Перечитавши три, чи чотирі рази листа, п. З. підісла до мене і почала розпитувати про брата, про умови нашого життя на Сибіру і знову сльози, одна за другою, скочувалися

по її щоках. Видно так гаряче вона любила свого єдиного брата. Говорила вона зі мною тепер тільки українською мовою, бо і сама була україркою, лише одружилася з росіянином, познайомившись в Києві. Він був членом комуністичної партії, мав орден і тепер перебував на відповідальній посаді у державній господарчій організації. Сьогодні він ще не повернувся з роботи.

Відразу переконавшись в невідкупній щирості моєї співбесідниці, я розповідав їй одверто про все те, що творилося у в'язниці і на Сибіру. Я тільки трохи намагався злагіднити ті умови, в яких перебував її брат. Взявши невірний гріх на душу, я говорив, що брат працює за фахом і має ліпші умови праці й побуту, бо бачив як вона побивається за ним. З годину ми ще розмовляли. Пізніше господиня аж руками сплеснула, що так втомила мене розмовою, не нагодувавши перед тим. Вона завела мене до чудово устаткованої лазнички, а за кілька хвилин, подала мені, відхиливши трохи двері, білосніжну білизну, якої я не мав ще й на волі і, майже не одягане, першокласне чоловіче убрання. Коли я почав відмовлятися, вона замахала рукою: одягайте без ніяких розмов, бо я навіть не випущу Вас звідси, якщо Ви того не зробите. А тепер я іду готувати вечерю.

Я просто не знав, сон це, чи дійсність, - так вразили мене те надзвичайне прийняття і чудове приміщення, зі всіма вигодами. Я пригадав наш брудний, смердючий барак з блошицями і мені стало аж моторошно, що знову можна потрапити колись в такі умови.

Коли я знову увійшов до кімнати, стіл був заставлений різними делікатесами, що були доступні в СРСР хіба тільки представникові партійної аристократії. До всього того, стояли ще пляшки з вином і коньяком. Я просто розгубився перед таким видовищем.

В цей момент пролунав дзвінок і пані побігла до передпокою відчиняти. Служницю вони мали, але вона приходила лише на день. Повернулася пані в супроводі свого чоловіка. Він відразу справляв вражіння советського чиновника великого масштабу. Пані представила мене, як близького товариша свого брата. Довідавшись, що я щойно повернувся з концентраційного табору, він трохи холодно привітався зі мною, в найменшій мірі не виявивши такого ентузіазму, як його дружина. Кинувши кілька малозначних питань, він пішов мити руки. Дружина перепросила мене і пішла слідом за ним. Очевидно там, на самоті, вона прочитала добру "проповідь," бо я просто не впізнав його, коли він повернувся до столу. Мені навіть здалося, що я лише помилився в перший момент. Він люб'язно, на-

перебій з дружиною запрошував мене до їди і наливав чарки. Коли я зауважив, що не можу пити більше, бо маю ще сьогодні їхати, дружина, а за нею і він заявили, що про це не може бути й мови. Тепер він довідається в якій годині іде потяг завтра. При згадці про загрозу кари за НЗП у Москві, дружина безапеляційно заявила, що завтра муж проведе мене аж до потягу, а їхньої квартири ще ніхто, ніколи не контролював. Він з готовністю підтримав цю пропозицію, але не знати, чи справді так хотів супроводжувати мене.

Коли, вже по вечері, ми, запаливши добрі цигарки, посідали у м'яких фотелях їхньої вітальні, він звернувся до мене: “а тепер розкажіть як ви папали в Сибір і вообщє,- як било Вам в тюрме і лагєрях. Только розказивайте совершенно аткравенно,- нікто о нашем разговоре знать не будет, можете бить совершенно спакійни.” Після того прийняття, я вже був певний, що він якогось лиха мені не зробить і почав оповідати про все одверто. Він переривав часом мою розмову побіжними питаннями і я помічав, що в глибині його очей просвічувався часом вогник тривоги: а чи не опинюся і я, часом, завтра в такому ж становищі?! Поприсиплявши дітей, до нас приєдналася господиня і аж до глибокої ночі, вони слухали мого оповідання. Вже був початок на 2-гу, коли ми пішли спати.

Я потону в білосніжній постелі, як у казці, і за кілька хилин спав непробудним сном. Другого дня, десь біля 9-ої, мене розбудила господиня. Забравши мої сукняні чоботи, вона поставила зовсім нові, жовті черевики. Мої протести були ні до чого. Я швиденько вдягнувся, умився і зайшов до кімнати, де господарі сиділи за таким же розкішним столом, як і вчора. На дорогу я дістав, чимсь напаковану, невелику валіску і при тому мені не дозволили навіть відмовлятися. Дружина розцілувала мене на прощання, як рідна сестра, поцілувався я з дітками і в супроводі господаря, вийшов з цієї привітної хати. Тепер я зовсім безпечно почувався в дорозі, бо поруч мене сидів показний чоловік у блискучому шкіряному пальто, з орденом “красного знамені” на грудях. На станції, попросивши мене зачекати, він кудись відійшов. А повернувшись за кільканадцять хвили, подав мені квиток доплати на переїзд другою класою до Києва. Я навіть не сподівався на таку виключну чемність. Я подякував йому за це і за гостинність, ми щиро й тепло розпрощалися з ним і він попрямував до виходу. А я вийшов на перон і сів до потягу, залишивши на призволяще мою злиденну торбинку.

В купе 2-го класу, крім мене, був ще армійський майор і троє цивільних, за виглядом — советські урядовці вищого рангу. Пізніше прийшло ще дві жінки, один туркмен. Всі вони говорили російською мовою. До розмови я не втручався, а сидів мовчки, читаючи газету. Сусіди позирали мовчки на мене і певне думали, що я по хворобі бо напевне ніхто не міг подумати, що в купе другої класи може їхати, так добре зодягнений чоловік з сибірського концентраційного табору. Вони здивовано поглядали в мій бік, коли я, вже далі в дорозі, відчинив ту валізку, що дістав на дорогу. В ній був найкращий асортимент з московського гастроному, до кав'яру і шоколадних цукерок включно. Збоку лежала запечатана пляшка коньяку, з 5-ма зірками і біля неї, навіть—невеликий келешок.

Я зауважив, що особливо запопадливо заглядав до моєї валізки той майор, що сидів проти мене. В тій ситуації, я відразу відчув мою перевагу тут. Смачно обідаючи, я запропонував майорові підтримати компанію. Він охоче погодився і випив зі мною кілька келешків. В розмові, він інтересувався звідки і куди я їду. Я сказав, що вчився в Москві, захворів на тиф, а тепер, по хворобі, маю відпустку і їду до родини, в Київ. — “Ви знаєте, я глядя на Вас, сразу подумал, что Вы перенесли тяжелую болезнь” сказав він. Я не наважувався встрявати з ним у якусь поважнішу розмову, бо вже три роки був цілком відірваний від життя і міг виявити необізнаність навіть у примітивних, злободенних питаннях.

На проміжній станції, де потяг затримався довше, я надіслав мамі телеграму, в якій повідомив час приїзду до Києва. І вже пізніше, переїхавши кордон України, я не відривався від вікна. Такими рідними і дорогими здавалися мені ці села, хоч спотворені так страшно за доби колективізації. Спотворені тому, що працюючи зранку до ночі на колгоспній панщині, люди не мали вже часу доглядати і вибілювати свої хати. Все, що здавалося мені давно забутим, впливало десь з глибини душі, викликаючи радісні й сумні спогади давно минулих днів.

Чим ближче я підїжджав до Києва, тим більше охоплювало мене хвилювання. Я намагався уявити собі зустріч з мамою, сестрою, але не міг виразно представити в уяві цю картину. Коли вже наближалися до Дніпрового мосту і з вікна видно стало широченню, срібну полосу ріки, а за нею, на горі св. Лавру, моє хвилювання дійшло до тої міри, що я не міг усидіти на місці. Я схопився на ноги і припав до вікна, знову сів на місце і за хвилину вже підвівся. Мені хотілося походити, але я не мав де. Я нервово тиснув одну руку другою і стискав собі скроні, щоб стримати непрошені сльози.

Ось і Київський вокзал! Я не відривав очей від вікна і коли потяг притищував ходу, я вгледів на пероні мою маму і сестру. Вони перебігали поглядом з одного вікна на інше. Я не письменник і не можу передати словами почуття тої неймовірної радості, яке охопило нас, коли ми, з плачем радості, обіймалися на пероні. Ми не могли відірватися одне від одного і мамуся, сухорлявою, дрижачою рукою, все гладила мені лице...

Але затримуватися на пероні доки він спорожніє, не можна було, щоб не кинутися у вічі охоронникам залізничного НКВД. Разом з іншими, ми вийшли, через вихід поза двірцем, на площу. Мама весь час не відривала від мене руки, ніби боялася, що хтось знову відбере у неї сина.

Я сказав, що мені загрожує кара за НЗП і порадившись, ми гуртом вирішили, що я оселюся на ці 2—3 дні у наших близьких знайомих, на далекій вулиці від нас, бо в будинкові де жила мама і сестра, мене знало багато мешканців і двірник, який звичайно виконував обов'язки „сексота”. Хтось із них міг повідомити, що я повернувся із Сибіру, і я потрапив би у скрутне становище.

Знайомі радо прийняли мене і мама лишилася у них, не відходячи від мене ні на хвилину. Сестра надвечір поїхала додому, а вранці повернулася знову. Мене все розпитували про найменші подробиці життя за ці три роки. Я, в свою чергу, дізнався про все, що сталося за цей час у нашій родині і в родинях ближчих знайомих.

Тепер, коли проминула всеохоплююча радість першої зустрічі, я почав, особливо ночами, журитися тим, як я зможу влаштуватися на працю. Той хто повертався з

Сибіру, будучи судженим за політичним артикулом, діставав "вовчий" паспорт: у ньому було написано, що паспорт видано на підставі довідки про звільнення з такого-то табору. Коли людина з'являлася на волі і шукала з таким паспортом праці, їй скрізь чемно говорили, що працю охоче дали б, але не мають вільних місць, хоч часто конче потребували робітника такого фаху. Така була немилосердна директива з центру, хоч у газетах писали, що звільнені з таборів і в'язниць є повноправними громадянами СРСР. Людині, що мала найвищу кваліфікацію, писала фахові книжки, або працювала на науково-дослідній роботі, не лишалося ліпшого виходу, як дістати десь посаду помішника рахівника, нічного сторожа, кур'єра, або щось подібне до цього. Я знав про це ще до арешту і тому думка про працю не давала мені спокою. Допоміг мені щасливий збіг обставин.

На третій день мого перебування в Києві, я почав збиратися до від'їзду в Білу Церкву. Був погожий, весняний день. Пополудні ми вийшли з мамою до скверу, на сонце. Незабаром мою увагу звернув добре вдягнений чоловік, що наближався до нас, тримаючи в руці великого, шкіряного портфеля. Вже по ньому судячи, можна було сказати, що власником його мусів бути службовець великого рангу. Щось знайоме було в цій постаті. Коли чоловік підійшов ближче, я відразу впізнав його. Ще до мого арешту, по закінченні вищої школи, він працював моїм асистентом на педагогічній роботі. В той час він був значним членом комуністичної спілки молоді. В роботі, яку він повинен був провадити, йому часто бракувало фахових знань і студенти, помітивши це, часто "заганяли його на слизьке." Не одного разу, вони і мені, як провідникові предмету, скаржилися на це. Але я завжди старався виручити його із скрутної ситуації і одночасно допомагав йому доповнити фахові знання. Мабуть через це, Д. К. ставився до мене дуже добре, та і взагалі він не був злим чоловіком.

Тепер я не знав яка еволюція сталася з ним за цей час (а може на гірше?) і тому, вгледівши його, повернувся боком до доріжки і трохи нахилив голову, щоб він мене не впізнав, бо втікати було пізно. Він ще не порівнявся з нами, як я почув його голос: „А, товариш П., яким це вітром принесло Вас знову до Києва?" Він міцно тиснув мені руку і дивився на мене: "А Ви таки здорово змарніли, видно не дуже солодко жилося там?!.."

Не показуючи тепер вигляду, що ця зустріч була не бажаною мені, я, так само дружно привітався з ним, познайомив його з мамою і запросив посидіти біля нас. Він, лед-

• ве помітно глянувши на боки, сів і почаствував мене доброю цигаркою. Враховуючи ситуацію, я коротко оповів йому, що мій арешт був звичайним непорозумінням, що тепер я цілком реабілітований і маю навіть намір притягти до суду наклепників. Далі я оповідав, що переїжджаючи Москву, я був у наркоматі (міністерстві), де мені пропонували роботу за фахом, в одному з великих російських міст. Я відмовився, бо хочу працювати на Україні. Тут, мовляв, уже в Києві, я маю дві пропозиції на роботу за фахом, але вагаюся і думаю, чи не ліпше знайти мені працю десь на провінції, щоб відпочити деякий час від цих різних неприємностей.

Я бачив, що він не сумнівається в правдивості мого оповідання. “А знаєте що,- сказав він, трохи подумавши, Ви справді маєте добру думку про тимчасову роботу на провінції і я Вам можу допомогти, я дам вам призначення до одної з наших технічних шкіл.” Виявилось, що за цей час, він уже став членом комуністичної партії і керує тепер відділом підготовки кадрів в одному з українських наркоматів. “Завтра о 10-ій Ви приходьте до мене,- дістанете командировку, гроші на переїзд і там Вам буде добре.”

У мене аж серце забилося від думки про таку щасливу перспективу, але я грав ролю далі. “Добре, я поміркую над Вашою порадою, можливо я прийму її, але з умовою, що за 4-6 місяців я повернуся на працю до Києва.” “Гаразд, коли Вам потрібно буде, я допоможу тут улаштуватися, бо ми маємо середні і вищі навчальні заклади також і в Києві. Отже Ви не роздумуйте довго над цим, завтра я чекаю Вас.” З цим, він дружно попрощався з нами і пішов далі.

Цей щасливий випадок здавався мені просто неймовірним і я мало не підскакував, як малий хлопчик, від радості. Мама, знаючи про мою гризоту, аж перехрестилася: “слава тобі, Господи, що це ми вийшли в садок!”

Другого дня, о 10-ій я вже був у передпокої кабінету мого несподіваного мецената. Крім мене там було ще кілька осіб, що чекали своєї черги. За кілька хвилин увійшов Д. К. і вгледівши мене, попросив відразу зайти до кабінету. Запитавши як спалося і почаствувавши цигаркою, він підвів мене до мапи на стіні й показав міста, де були фахові технічні школи з вільними посадами. Я вибрав невеличке місто над Дніпром. Натиснувши гудзика, Д. К. викликав секретарку, продиктував їй зміст відрядження і за 15—20 хв. я вже прощався з моїм несподіваним другом. Мав я в кишені відрядження наркомату і 200 карб. “коман-

дировочних.” На прощання, Д. К. зауважив: “на всякий випадок будете там говорити, що справа Вашого призначення погоджена з самим наркомом і що він з Вами говорив.

Другого дня, розпрощавшись на пероні з рідними, я виїхав, з веселим настроєм, на місце праці. Над вечір, я вже був у невеликому районному містечку, над Дніпром. Переночувавши в жалюгідному будинкові, що мав голосну назву—“Гранд-отель”, я відшукав легко технічну школу, де мав працювати і зголосився до директора, з моїм призначенням. Прочитавши його, він запитав де я працював перед цим. Я відповів, що повернувся з Сибіру, бо так було написано у моєму паспорті. Це повідомлення, як я зауважив, справило не дуже приємне враження на мого нового патрона. Він зробив кислу гримасу і почав розпитувати за що я потрапив туди, який мав присуд. Я повторив йому версію про “непорозуміння”, мої “зустрічі” з наркомом у Москві й Києві, прийдешній суд над наклепниками і так далі. Це пояснення і, очевидна річ, офіційне призначення з наркомату, помітно заспокоїли його — члена партії. Він досить чемно попрощався, сказавши мені прийти завтра домовитися з керівником навчальної частини про розклад лекцій. Коли я запитав про житло, він пообіцяв дати мені кімнату в шкільному інтернаті. Отже все здається було тепер у доброму порядку і я пішов поглянути на шкільні гаражі й майстерні, а звідти—оглядати містечко.

Був сонячний, весняний день. На деревах невеликого міського скверика починали зеленітися бруньки, а внизу, як море, розлилися Дніпрові, весняні води і все те здавалося мені таким принадним і дорогим, тим більше, що так щасливо я почав увіходити в колію нового життя.

Аж не вірилося, що все так добре складалося тепер для мене. Я навіть почав забувати, що я вже затаврований навіки і вільно, не боючися арешту, зможу дихнути хіба лише знову в Сибіру. Хоч і приходила хвилююча думка про це, та я її відганяв, або намагався переконати себе, що може це насправді й не так, що не все на світі однаковий час. Тимчасом, я вільно ходив по Дніпровому березі і наспівував українські пісні. Та хіба ж не можна було радуватися з того?! До глибини серця я відчував ту радість волі над Дніпром. Так відчувати її може тільки той, хто довший час побув у тяжкій неволі і ні на хвилину не забував про прекрасний Рідний Край.

Другого дня я зголосився до керівника навчальної частини за розкладом лекцій. Він прихильно привітався зі мною, сказав що вже знає про моє призначення, але попросив зайти до директора, бо він хоче зі мною погово-

рити. Я інтуїтивно відчув, що мене чекає в тій розмові якась прикрість, але обминати її в тій ситуації не міг.

Директор попросив мене сідати і відразу заявив, що не може допустити мене до роботи. Мені аж пересохло в роті від такої новини і я запитливо дивився на нього, не розуміючи в чому справа. Передчуття мене не підвело. А директор, не чекаючи моїх запитань, пояснив: — у нашій школі викладає “сталінську конституцію” місцевий прокурор. Я розповів йому про Ваше призначення і він сказав, що я не маю права допустити Вас до лекційної роботи, з огляду на те, що Ви були засуджені за політичним артикулом. Я почав говорити, що маю призначення з наркомату і що там знали про артикул мого присуду, але директор відповів, що він не може ризикувати своєю посадою. — Спробуйте поговорити з прокурором. Якщо він погодиться, я заперечувати не буду. Він тепер на лекції, але незабаром вийде на перерву. Звуть його Кауфман.

Я вийшов до вчительської кімнати і чекав там дзвінка. Я вирішив діяти наполегливо, бо інакше, все моє “щастя” могло розвіятися. Викладачі, що приходили з класів віталися зі мною і з цікавістю поглядали в мій бік, бо вже очевидно довідалися звідки я. Але розмови зі мною не починали, мабуть тому, що мав зараз увійти і Кауфман.

Його я впізнав, як тільки він з'явився при дверях. Самозакохане, повне лице, з червоними щоками і банькати-ми очима, — воно, — як і вся його присадкувата постать, з чималим черевом, нагадували мідяний тульський самовар.

Коли він наблизився до столу, я підійшов до нього і назвавши своє прізвище, запитав чому саме він протестує проти мого призначення на роботу. Він змиряв мене поглядом і неприємним, пискливим голосом, що саме відпові-дав його зовнішності, відповів, розвалившись переді мною на стільці: “відіте-лі таваріщ П., ми вааобще не возражаем, чтобы люди, возвращающиеся із лагерей, маглі работать, но на лекціонную, ідеалагіческую роботу їх дапускать нельзя. І мне кажется, что наркомат просто не разабрался в Вашем деле, еслі он дал вам назначеніе на педагогі-ческую работу.”

Я рішучим тоном почав доводити, що наркомат дуже добре розібрався у моїй справі, що з самим наркомом я мав докладну розмову на цю тему і що власне по цій розмові, він дав розпорядження про моє призначення. Говорив я також про “близький суд над наклепниками” і т. п. Зрештою, коли Ви тут так несправедливо поставилися до мене, я поїду не тільки до Києва, але і в Москву і привезу мовляв, звідти потрібне розпорядження від самого нар-

кома. Та поза всім тим, я ж не викладатиму Сталінської конституції, чи політекономії, а розказуватиму про будову і роботу машин, що не мають політичного змісту. —“Ви глибоко ашібаєтесь, еслі так думаєте! Аполітичеськіх предметов у нас нет і бить не может! А впрочем, я не возражаю, чтобы вы работали в качестве інструктора практїческаво абученїя”.

Це вже була перемога. Очевидно мій рішучий тон, а головне — посилення на наркомів, трохи налякали цього самовпевненого, але по суті нікчемного, провінціяльного партійного аристократа. Я ще далі доводив про мої права на педагогічну роботу, оперуючи уявними аргументами, бо іншого виходу я не мав. Я зрештою зауважив, що вони не впливають на Кауфмана більше, ніж байка про наркомів і сказав: — добре, я тимчасом погоджуюсь на посаду інструктора, бо не маю за що жити. Але думаю, що згодом Ви самі запропонуєте мені лекційну роботу.”

Це, вже навіть мені самому звучало нахабно, але здавати тону не можна було, — треба було справити на прокурора психольогічне враження

Я сміливо простягнув йому руку, (хоч він очевидно не сподївався не таке побратимство), вклонився присутнім і пішов до директора, а від нього — до керівника навчальної частини. Завтра я мав розпочати роботу — практичні вправи з учнями, після лекцій.

Я взяв у бібліотеці потрібні мені книжки і до пізньої ночі перечитував те, що трохи забулося за ці 3 роки. Завтра я приступаю до праці! Мені хотїлося, щоб те завтра починалося вже тепер, бо я завжди захоплювався педагогічною роботою.

Хоч і була моя робота не такою цікавою як лекційна, проте я заподадливо взявся до неї і втішався моєю аудиторією, що так охоче бралася до науки. Я скучив за українською молоддю, серед якої працював кілька років перед арештом. Там де я зауважував поверховість лекційного матеріалу, я поглиблював його додатковими поясненнями. Протягом короткого часу, я завоював собі, якщо не авторитет, то принаймні пошану серед учнів і колег. Деякі з них також часом зверталися до мене за порадою, чи поясненням. Очевидно в наслідок цього, а ще й тому, що викладачі були переобтяжені, мені, через місяць праці, запропонували додатково взяти лекційні години в двох групах. Я з радістю погодився на це.

Як пізніше я довідався, ці дві групи були найбільш відсталими в навчанні. В одній з них було більше половини молодняку з Галичини. Хлопці поїхали шукати щастя в ста-

лінському “раю”, а деякі очевидно поховалися тут після репресій на батьків. Тут я зазнайомився з учнем Анатолієм, що походив із села під Львовом. Він пізніше так багато допоміг мені в скрутній хвилині.

Я відразу відчув, що любов до Рідного Краю у цих юнаків не була ще так глибоко схована, чи покалічена, як у молоді з Наддніпрянщини, але тримався дуже обережно, бо не мав сумніву, що хтось у групі має доручення слідкувати за кожним моїм словом. Щоб пустити туману у вічі цьому невідомому типові, я в першій лекції присвятив кількадесят хвилин прославленню розвитку машинобудівництва у “Великій країні переможного соціалізму, що вже наздогнала і перегнала капіталістичні країни, під мудрим керівництвом вождя народів, Великого і мудрого Сталіна.” Хоч і соромно мені було говорити так, але це було необхідним при початковій будьякого курсу, а тим більше—для мене. Байку про те, що капіталістичні країни, у всьому, вже залишилися далеко позаду від СРСР, поширювали безсоромно скрізь і завжди і люди вірили, бо “залізна заслона” була непроглядною. А на того, хто в будьяких лекціях, чи промовах не згадував “Великого і рідного Сталіна”, відразу дивилися з підозрінням. То вже був перший крок до в'язниці.

Моя фахова робота пішла добре, - я так заповідливо взявся до неї, не рахуючися з нормованим часом, що за півтора місяці, на іспиті, мої групи вийшли першими.

У вільний від роботи час, я найчастіше був біля Дніпра, або в близькому лісі, чи біля книжки, по змозі уникаючи більшого товариства. Я не мав сумніву, що НКВД цікавиться моєю поведінкою. Зокрема не залишав у цьому сумніві мій колега—Степан Хітенко, що завжди, при зустрічі зі мною наодинці, намагався нав'язати силоміць антисоветську розмову. Я відразу зрозумів, що він — сексот, бо вже бачив хитріших за нього і вміло відпаровував його закиди, якими він хотів викликати у мене критичні зауваження. Не оповідав я нікому і про в'язницю та Сибір, бо це могло призвести до нового арешту. Коли розпитували, говорив, що мав працю за фахом і жив досить можливо, тільки трохи пригнічувала неволя. Знайомства з сексотом я не поривав, бо знав, що коли він відійде, на його місце стане інший, хитріший, якого я можу не розпізнати відразу. А по-за всім тим, залишаючись сам із собою, я відчував велику жагу до життя: годину я міг просто-яти біля квітучої яблуні, спостерігаючи роботу бджіл, чи прислухаючись до мелодії Дніпрових хвиль. Одночасно з тим, я охоче листувався з рідними і час від часу, писав

двом найближчим товаришам, що залишилися на Палкіно. Тільки зворотної адреси їм не давав, бо не сумнівався, що всі листи на мое ім'я непомітно контролює НКВД.

Так ішло моє життя на волі. Я вже став зовні подібним до інших людей і мої нерви трохи відпочили, бо особливо тривожних симптомів я не відчував.

21-го червня 1941-го року була неділя. Біля 10-ої рано я зайшов до знайомої вчительки, бо вчора домовилися з нею поїхати човном по Дніпру. Ми вже зовсім приготувалися до виходу, коли репродуктор радіо-трансляційної мережі проголосив, що за пів години буде передано надзвичайний виступ голови Раднаркому — Молотова

Я відразу відчув тривогу, частіше забилося серце, але не припускав думки про війну з Німеччиною, бо ще недавно бачив у пресі світлини такої сердечної зустрічі Молотова з Ріббентропом, з прихильними коментаріями на адресу “дружньої Німеччини”. Скоріше схильний був подумати, що може знову якесь “убивство Кірова,” чи нові “події на озері Хасан”. У всякому разі, щось мусіло бути поважне, бо час не був відповідний для якогось звичайного, пропагандивного виступу, а тим більше, виступу Молотова, якого ми чули, через радіо-голосники, лише під час партійних з’їздів. А це поважне, насамперед для таких людей як я, означало небезпеку нового арешту. Ми не пішли вже до Дніпра, а залишилися чекати цієї екстраординарної новини.

За пів години було передано повідомлення про те, що розпочалася війна з Німеччиною: “німецькі фашисти, без аб’явлення вайни напали на Саветській Саюз, но..... враг будет унічтожен, пабеда будет за нами!”

Це повідомлення просто приголомшило мене. Я відразу сприйняв його з подвійним почуттям: почуттям радості й тривоги. Може нарешті розгромлено буде цю страшну в’язницю народів, де люди - раби живуть у вічному страхі перед арештом, боячися не тільки вільно висловити думку, а навіть подумати про щось незгідне з настановами державної пропаганди. А разом з тим, проголошення війни означало для мене і для таких як я, найбільші шанси нового арешту і, в кращому випадкові, - можливість повторного етапу на Сибір. При одній лише згадці про таку можливість, хотілося забігти світ за очі, десь у безлюдну пустелю.

З першого ж дня війни, я насторожився і був наготові. Відразу виникла думка десь тікати, але куди втечеш? Без документа на працю ніде не приймуть, а в моєму паспорті було вочевидь тавро. Навіть коли б я міг витрави-

ти якимсь способом написане там, то лишалася серія, позначена двома друкованими літерами. Я довідався ще у в'язниці, що різним категоріям людей видавали пашпорти різних серій і НКВД та міліція кожного міста мали шифр тих серій. По ньому вони відразу могли визначити, чи належите Ви до категорії "соціально небезпечних" людей. Утекти до рідних і сховатися там? Але як сховаєшся, коли тебе на другий, чи третій день, побачить двірник, або інший правовірний сексот і донесе "по інстанції" що в такій то квартирі з'явився незнайомий, чи незареєстрований чоловік. А час військовий, - розмови короткі. Треба шукати іншого виходу. Я пішов би до армії, щоб згубитися якось у тих мільйонах, але таких затаврованих як я, до армії не брали. Хіба що згодом могли десь забрати на копання шансів, чи будування летовища.

Я продовжував працювати і придумував різні варіанти до виходу. В оточенні тримався з подвоєною обережністю, бо лише натяк на якесь необережне слово, міг мене повести на смерть. Дістати якийсь інший документ було неможливо і допоміг мені в тому лише щасливий випадок. Коли учням видавали документи про скінчення курсу, мені пощастило непомітно сховати блянкету із шкільною печаткою і штампом. Я майже був певний, що вона незабаром знадобиться мені. Я розумів, що формально роблю цим злочин, але мова йшла про рятунок життя.